

4. Літопис УПА. Нова серія (Київська) : у 21 т. – Т. 9 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944–1945 / упоряд. О. Іщук, с. Кокін – К. ; Торонто : НАН України, ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України, Вид-во “Літопис УПА”, ДК архівів України, ДА СБ України, 2007. – 912 с.
5. Витяг із протоколу допиту керівника УПА-“Захід” О. Луцького. 1–2 серпня 1945 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) : у 2 т. / упоряд. В. Сергійчик. – К. : ПП Сергійчик М. І., 2007. – Т. 1. – 640 с.
6. Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Літопис УПА. Серія “Події і люди” : у 21 кн. / В. Ільницький. – Торонто ; Львів : Вид-во “Літопис УПА”, 2012. – Кн. 21. – 128 с.
7. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. / А. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 520 с.
8. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
9. Содоль П. Карпатська група УПА “Говерля” / П. Содоль // Літопис Української Повстанської Армії. Основна серія : у 50 т. – Торонто : Вид-во “Літопис УПА”, 1990. – Т. 18 : Група УПА “Говерля” : у 2 кн. Кн. 1 : Звіти та офіційні публікації / за ред. П. Содея. – 327 с.
10. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В’ятрович, Р. Грицьків, І. Дерев’яний, та ін. – Львів : ЦДНВР, 2007. – 352 с.
11. Motyka G. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i Ukrainkiej Powstanczej Armii / G. Motyka. – Warszawa, 2006. – 720 с.

Анализируются процессы становления и развития организационной структуры военного округа IV “Говерла” УПА-“Запад” в 1943–1944 гг. Обращается внимание на организационные особенности развития вооруженных сил под эгидой ОУН (б) в условиях фашистской оккупации, прохождения фронта и начального этапе утверждения в регионе советской власти. Представлены уточненный перечень территориальных единиц УПА-“Запад” в крае, хронология их появления и видоизменений, а также список их руководителей. Осуществлен сравнительный анализ отдельных рассекреченных материалов советских репрессивных органов с известными источниками по истории отечественного национально-освободительного движения.

Ключевые слова: движение Сопротивления, национально-освободительное движение, военная округа, тактический видтынок (район), Украинская повстанческая армия, Организация украинских националистов.

The processes of formation and development of the organizational structure of the military district IV “Hoverla” UPA-“West” in 1943–1944 in the proposed material is analyzes. Attention is drawn to organizational characteristics of the armed forces under the auspices of the OUN (b) under the fascist occupation, the passage of the front and the initial stage of consolidation in the region of Soviet power. Served revised list of units UPA-“West” in the region, the chronology of their appearance and variations, and the generalized list of their leaders. When the coverage problem by comparative analysis of selected declassified files of the Soviet repressive organs with the known sources of domestic history of the national liberation movement.

Keywords: resistance movement, the national liberation movement, a military district, a tactical stretch, the Ukrainian Insurgent Army, the Organization of Ukrainian Nationalists.

**УДК 94(477(030) “1944”
ББК 09(4Укр)63.3**

Степан Борчук

ДРУГА СПРОБА ПІДГОТОВКИ “УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ” (1944–1947 рр.)

У статті йдеться про другу спробу підготовки “Української Радянської Енциклопедії” 1944–1947 рр., з’ясовуються обставини виникнення ідеї такого видання, перебіг роботи над проектом і причини його дострокового припинення. Розповідається, з яких причин була саме друга спроба й що стало на заваді виданню енциклопедії. Описуються наради, зустрічі з керівництвом держави стосовно нової версії енциклопедії. Розкривається проблема підпорядкування УРЕ та її цензурна редакція. Аналізуються причини закриття видавництва та спроби продовжити роботу й надалі.

Ключові слова: “Українська Радянська Енциклопедія”, енциклопедичний проект 1944–1947 рр., Федір Бабенко, Микола Бажан, Дмитро Мануїльський, Лазар Каганович, Микита Хрущов.

Проблема першої повоєнної спроби підготовки республіканського енциклопедичного видання (другої із черги після “скрипниківської” УРЕ 1930-х рр.) не знайшла належного висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. У ширшому контексті “розширення прав союзних республік” 1944-х рр. [12, с.30] розглядає це питання С.Єсельчик, побіжно зауважуючи, що в листопаді 1944 р. більшовицька адміністрація УРСР оголосила “масштабний націєтворчий проект” – двадцятитомну Українську Радянську Енциклопедію: “Призначений на головного редактора Мануїльський погодив цю місцеву ініціативу в Москві “з тов. Александровим, який висловив не тільки свою думку, а й думку тов. Маленкова про те, що така українська радянська енциклопедія якраз на часі”... Республіканські чиновники мали амбітний намір завершити двадцять томів до 1955 р., але 1947 р. їм довелося припинити проект через брак фінансування з Москви” [15, с.69]. Попри лаконічність цього повідомлення цінною є авторська згадка про принаймні усне “добро” на підготовку УРЕ начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф.Александрова та секретаря ЦК ВКП(б) і водночас заступника Голови РНК СРСР Г.М.Маленкова.

Дещо докладніше справу підготовки УРЕ 1944– рр. висвітлено в статті аспірантки Інституту історії України НАН України Т.Демиденко, однак й вона лише окреслює проблему. Утім, до її статті долучено цінний документальний додаток [14, с.215].

У нашій розвідці зроблено спробу докладніше з’ясувати обставини ініціювання другої спроби видання “Української Радянської Енциклопедії” 1944– рр., процес розгортання роботи над проектом, окреслити коло його учасників і причини його дотермінового заморожування.

Тридцятого жовтня 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову № 1441 “Про видання Української Радянської Енциклопедії”, яка була оприлюднена 15 листопада 1944 р. на шпальтах “Радянської України” [17, с.1]. Метою видання, підготовка якого мала розпочатися вже з 1 листопада 1944 р., визначалося “посилення вихвання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України”.

У дусі звичних більшовицьких пропагандистських кліше окреслювалася документом й “історіософія” майбутнього енциклопедичного проекту: “В основу УРЕ покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу...” [17, с.1].

Цим самим рішенням затверджувалася Головна редакційна колегія УРЕ в складі М.П.Бажана, акад. О.І.Білецького, акад. О.О.Богомольця, проф. А.О.Введенського, акад. К.Г.Воблого, акад. М.С.Возняка, доц. Ф.Ф.Єневича, проф. Г.С.Костюка, акад. О.І.Лейпунського, К.З.Литвина, Д.З.Мануїльського, акад. Є.О.Патона, проф. М.Н.Петровського, В.Ф.Старченка та акад. П.Г.Тичини [17, с.1].

Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 р. № 1-р Головній редколегії УРЕ передавалися картотека, бібліотека літератури й усі справи створеної свого часу УРЕ М.Скрипника – В.Затонського 1930 рр., що мали зберігатися в Книжковій палаті УРСР [14, с.216].

Дев’ятого лютого 1945 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 212 “Про план видання, кошторис та штати Української Радянської Енциклопедії” було деталізовано попередню ухвалу від 30 жовтня 1944 р.: затверджувався план видання УРЕ в обсязі 10 томів та одного тому настільної енциклопедії загальним накладом 550 тис. примір-

ників і терміном виходу в п’ять років; передбачалися штати видання на 1945 р. у кількості 79 осіб; уряд республіки мав “просити РНК СРСР доручити Державній штатній комісії при РНК СРСР розглянути та затвердити штати УРЕ” [14, с.219].

Чотирнадцятого лютого 1945 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР М.С.Хрущов звернувся з листом до наркома фінансів СРСР і голови Державної штатної комісії при РНК СРСР А.Г.Зверева. У документі йшлося: “Радою Народних Комісарів й Центральним Комітетом КП(б)У ухвалено постанову про видання Української Радянської Енциклопедії.

У даний час організаційні заходи завершуються, й редакція УРЕ повинна розпочати підготовку матеріалів для видання.

Рада Народних Комісарів УРСР просить розглянути й затвердити штатний розпис для редакції Української Радянської Енциклопедії у складі 79 осіб, з місячним фондом заробітної платні 76,1 тис. руб.” [6, арк.29].

У штатному розписі редакції, крім головної редакції (головний редактор, заступник головного редактора, редактор-організатор, технічний секретар), передбачалася наявність 16 редакційних відділів: 1) відділ суспільних наук; 2) відділ психології, педагогіки, народної освіти; 3) відділ мови, літератури й мистецтва; 4) відділ військових наук; 5) відділ охорони здоров’я та медицини; 6) відділ агробіологічних наук і сільського господарства; 7) відділ природознавства, точних наук і техніки; 8) літературна редакція; 9) відділ словника (упорядкування слів); 10) коректорський відділ; 11) бібліографічно-бібліотечний відділ; 12) відділ художньо-ілюстративного оформлення; 13) технічна редакція; 14) стенографічно-друкарське бюро; 15) бухгалтерія й планова частина; 16) господарська частина [6, арк.30–32].

Утім, Арсеній Григорович Зверев не відгукнувся (принаймні, за відомими нам документами) на звернення свого українського колеги. Зрештою, кремлівським урядовцям було не до республіканської енциклопедії УРСР – завершувалася Друга світова війна, відбувався повоєнний геополітичний розподіл світу, народне господарство було зруйноване – гроші насамперед були потрібні на відбудову. Підготовка УРЕ в цій ситуації виглядала лише республіканським “клопотом”. Очевидно, саме тому впродовж усього 1945 р. і до початку квітня 1946 р. робочий апарат Редакції УРЕ не був підібраний, і робота щодо підготовки видання енциклопедії завмерла [11, арк.27].

Робочий апарат УРЕ в єдиній особі – ученого секретаря доцента Ф.М.Бабенка – був створений лише відповідною ухвалою ЦК КП(б)У від 3 квітня 1946 р. Через десять днів – 13 квітня 1946 р. – під головуванням Президента АН УРСР акад. О.О.Богомольця відбулося перше засідання Редколегії УРЕ. На ньому було розглянуто питання про створення проспекту словника (тематичного плану) УРЕ, склад наукових відділів редакції енциклопедії й поточні завдання роботи редколегії. Доповідь про складання проспекту словника зробив член Головної редколегії енциклопедії доцент Ф.Ф.Єневич (1905–) – директор Українського філіалу Інституту Маркса–Енгельса–Леніна при ЦК ВКП(б). Участь в обговоренні доповіді й засад підготовки словника УРЕ взяли, акад. О.О.Богомолець, директор Інституту історії України АН УРСР член-кор. АН УРСР М.Н.Петровський, акад. Л.А.Булаховський, президент Академії архітектури УРСР проф. В.Г.Заболотний, проф. А.О.Введенський, проф. І.Т.Швець, генерал Кулаков, директор Бібліотеки АН УРСР Ю.О.Меженко та ін. [11, арк.13–14].

У процесі обміну думками редколегія ухвалила такі пропозиції: 1. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити робочий апарат редколегії в складі 20 завідувачів науковими відділами й 24 наукових співробітників – редакторів цих відділів і решту технічних працівників за проектом штатів УРЕ. 2. Затвердити засади складання словників. 3. При складанні словників надати перевагу співробітникам АН УРСР. 4. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити обсяг УРЕ у 20 томів по 60 авторських аркушів кожний. 5. Просити ЦК КП(б)У й РМ УРСР затвердити відпові-

дальними редакторами томів майбутнього видання Д.З.Мануїльського, О.О.Богомольця, М.П.Бажана, К.З.Литвина та І.Д.Назаренка. 6. Добір авторів, замовлення словників покласти на вченого секретаря редакції УРЕ [11, арк.14].

Наступна нарада в справі УРЕ відбулася 26 квітня 1946 р. у заступника Голови Ради Міністрів УРСР М.П.Бажана. На ній було присутнім вузьке коло осіб. Крім господаря кабінету, у нараді взяли участь: відповідальний редактор видання акад. Д.З.Мануїльський, начальник Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І.Д.Назаренко, завідувач відділу преси ЦК А.Т.Чеканюк, керівник Управління в справах поліграфії УРСР П.Є.Рудий, міністр фінансів УРСР Г.Л.Сахновський, Ф.Ф.Єневич, учений секретар УРЕ Ф.М.Бабенко, головний редактор Політвидаву УРСР І.Д.Білоус [8, арк.32].

Микола Платонович Бажан розпочав нараду із сумної констатації: “Як відомо, вже майже рік минув після того, як винесена постанова Раднаркому про створення Української Радянської Енциклопедії... На жаль, мушу сказати, що реалізація постанови йшла неприпустимими темпами і зроблено дуже мало. Тільки в цьому місяці робота почала активізуватися. Тут великий вплив мали вказівки тов. Мануїльського про роботу по створенню УРЕ. Для всіх нас цілком зрозуміла вага цього питання – політична, ідейна і культурна... Основне питання – встановити конституцію видання: чи треба засновувати спеціальне видавництво УРЕ, що має декілька плюсів, чи зробити його відділом Партвидаву при ЦК КП(б)У, що також має плюси...” [8, арк.33–34].

На цій нараді була заслухана доповідь ученого секретаря Ф.М.Бабенка про роботу апарату Редколегії УРЕ за три тижні його існування. Доповідач, зокрема, з’ясував, що після попереднього засідання 11 квітня відбулися розмови з усіма особами, висунутими на завідувачів відділів редакції, й досягнуто їхньої згоди. Вакантною залишалася лише посада керівника відділу юридичних наук. Були зроблені замовлення співробітникам АН УРСР на складання термінологічних словників з окремих розділів енциклопедії. Першим було замовлено словник з історії України авторитетному співробітникові Інституту історії України АН УРСР Ф.О.Ястребову (1903). Крім того, спільно з директором Бібліотеки АН УРСР Ю.О.Меженком було сформовано групу бібліотечних працівників – фахівців з бібліографії, які приступили до складання термінологічних словників, на підставі яких були складені “Большая Советская Энциклопедия”, “Малая Советская Энциклопедия”, а також, як, удавшись до езопової мови, висловився Ф.Бабенко, “видання українського тритомника” – тобто “Українська Загальна Енциклопедія” (Львів – Станіславів – Коломия, 1930). Відділи УРЕ вже приступили до роботи. Був складений штатний розпис редакції на 88 осіб, з яких 25 осіб уже дали згоду працювати в апараті УРЕ [8, арк.35–36].

Невирішеною проблемою залишалось питання, кому має підпорядковуватися апарат УРЕ – Раді Міністрів УРСР чи республіканському Політвидаву – та якими повинні бути посадові оклади редакційних працівників. Президент АН УРСР О.О.Богомолець пропонував прирівняти за оплатою завідувачів відділів і старших наукових співробітників УРЕ до ставок наукових співробітників Академії наук. Проблемною була й справа розташування енциклопедії – робота над нею вимагала окремого приміщення з кількома десятками кімнат і спеціально обладнаною бібліотекою. Пропонувалося відійти від первісно визначеного обсягу УРЕ в 10 томів і збільшити його удвічі – до 20 томів (по 60 арк. кожний). Значний обсяг роботи щодо друкування видання та його масовий наклад висував, у свою чергу, питання про друкарню.

Справа кадрового забезпечення редакції УРЕ була визначена лише в загальних рисах і була, швидше за все, на цьому етапі лише декларацією про наміри. Учений секретар енциклопедії не мав зайвих ілюзій: “З кадрами дуже погано. На сьогодні у нас є кандидати на зав. відділів. В основному це товариші, які працюють на досить відпо-

відальній роботі і які працювати в цій справі [УРЕ] будуть дуже мало. Таких є 19 чол. Ми подали їх кандидатури на розгляд ЦК.

Відносно інших кадрів питання ставиться так: кожний зав. відділом разом з нами мусить підібрати одного чоловіка, і знов-таки ми нічого не можемо сказати, як ми забезпечимо цих людей. Таким чином, основне: кадри, гроші, приміщення” [8, арк.37].

Відповідальний редактор УРЕ Д.З.Мануїльський також підтримав думку доповідача про надзвичайну важливість кадрового забезпечення енциклопедії: “Зараз нам треба підшукувати кадри. Це наше партійне завдання. Я знаю, що будуть труднощі з кадрами, буде нелегко. Коли трудно знайти заввідділу пропаганди в який-небудь Обком партії, то тут ще більші труднощі будуть. Зараз партія повинна взятися за цю справу і кадри підшукати... Таким чином, основне питання – це кадри. Треба зрозуміти, що цих наукових працівників фінансово потрібно зацікавити. Ставки і гонорар потрібні бути високими. Тоді ми зможемо вибирати кадри. Коли ви дасте матеріальні умови, люди до нас будуть іти” [8, арк.52–53].

Підсумовуючи обмін думками під час наради, М.П.Бажан так резюмував її результати, зробивши наголос, що створювати окреме видавництво УРЕ недоцільно, а відтак наявна лише альтернатива – підпорядковувати редакцію УРЕ або Політвидав, або Видавництву АН УРСР: “Справа стоїть так: чи то при Політвидаві, чи то при Академії наук. Для Академії наук легше дістати приміщення. Дозвольте резюмувати так: будемо просити тов. Мануїльського поставити перед Президією Академії наук питання про видання УРЕ в системі Видавництва Академії наук з державною цільовою дотацією на це видавництво і заснуванням редакції для видання УРЕ в системі Академії наук. Поскільки питання про Політвидав може бути вирішене після відхилення пропозиції про організацію УРЕ при Академії наук, ми про Політвидав зараз нічого питати не будемо.

Ми будемо просити Дмитра Захаровича [Мануїльського] це питання з’ясувати, і після з’ясування дозвольте ще раз скликати нараду” [8, арк.55].

Учасники наради 26 квітня 1946 р. вирішили клопотати перед ЦК КП(б)У й Радою Міністрів УРСР про створення наукового інституту УРЕ при АН УРСР; робочому апаратові енциклопедії доручалося підготувати до засідання ЦК КП(б)У й РМ УРСР проекти кошторису й штатів інституту УРЕ [11, арк.15].

Двадцять сьомого травня 1946 р. учений секретар УРЕ Ф.М.Бабенко звернувся з листом до директора Української Книжкової Палати: “Рішенням ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР в цьому році поновлена робота над виданням Української Радянської Енциклопедії. Редакції УРЕ дуже потрібні матеріали, видані і підготовлені до друку редакцією УРЕ попереднього скликання. 1934 р. за наказом Наркомосу УРСР ліквідком всі ці видані матеріали, рукописи, літературу передав Вам на схорону.

Посилаю до Вас свого секретаря т. Васильєву А.П. для з’ясування стану, в якому знаходиться все вищезазначене, і можливості використання їх в нашій роботі”.

Принагідно висловлювалося прохання надати зазначеній особі “всебічну допомогу по терміновому виконанню покладеного на неї завдання” [11, арк.11].

Двадцять першого червня 1946 р. на промовисту адресу “Москва, Кремль, товаришу Сталіну Й.В.” було спрямоване звернення Голови Ради Міністрів УРСР й Першого секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова з приводу підготовки республіканської енциклопедії. У документі йшлося: “Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 30 жовтня 1944 р. ухвалили рішення про видання Української Радянської Енциклопедії, якій має належати видатна культурно-політична роль у розвитку радянської культури українського народу.

Видання енциклопедії намічено здійснити у 20-ти томах з орієнтацією, переважно, на контингент [читачів] з середньою освітою.

Упродовж часу, що минув з дня постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У, проведена підготовча робота в галузі підбору редакції, керівного наукового персоналу й організації матеріалів для словників. До складу співробітників редакції енциклопедії залучені провідні й найвидатніші наукові кадри Української РСР” [7, арк.54].

І далі, задля “забезпечення подальшого успішного виконання завдань” щодо видання УРЕ, висловлювалися декілька прохань: “1. Дозволити, за прикладом БСЭ, організувати у системі Академії наук Української РСР державний науковий інститут “Українська Радянська Енциклопедія”, поклавши на нього підготовку й видання зазначеної енциклопедії. 2. Поширити на інститут “Українська Радянська Енциклопедія”, що створюється, дію постанови РНК СРСР від 6.III.1946 р. № 514. 3. Доручити Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР розглянути й затвердити, за поданням Ради Міністрів УРСР, структуру й штати державного наукового інституту “Українська Радянська Енциклопедія”, що створюється” [7, арк.54–55].

Невідомо, якою була реакція Й.Сталіна на це звернення й чи була взагалі якась формалізована на письмі відповідь. Коротенька контрольна довідка стосовно проходження цього документа лаконічно стверджує: “По письму товарища ХРУЩЕВА Н.С. № 5/52 от 21 июня с/г. на имя товарища СТАЛИНА И.В. об организации в системе Академии наук Украинской ССР института – “Украинская Советская Энциклопедия”.

Вопрос направлен 24.VI-с/г. в Совет Министров СССР тов. Берия Л. П. на рассмотрение. Ст. консультант *И.Грубрина*. 28.VI-46 г.” [7, арк.56].

Кремль не поспішав з відповіддю на звернення щодо легалізації статусу редакції УРЕ й створення в системі АН УРСР окремого профільного інституту. На ситуацію з енциклопедією негативно вплинула й смерть 19 липня 1946 р. Президента АН УРСР акад. О.О.Богомольця, активного прихильника підготовки республіканської енциклопедії зусиллями академічних працівників й у Видавництві АН УРСР.

Тим часом редакція УРЕ як окремий підрозділ поки що працювала у складі Українського видавництва політичної літератури – Укрполітвидаву – у кількох кімнатах на вул. Володимирській, 42 в Києві. Поки тривав обмін думками з приводу статусу й перспектив видання УРЕ в середніх і верхніх ешелонах республіканської компартійної номенклатури, продовжувалася копітка редакційна робота, зокрема, над укладанням термінологічних словників. Відповідно з рекомендаціями наради в справі УРЕ від 26 квітня 1946 р., формувалася штат старших наукових співробітників редакційних відділів УРЕ – основних працівників апарату енциклопедії.

Так, 15 травня 1946 р. до відповідального секретаря УРЕ Ф.М.Бабенка звертався з письмовою заявою заввідділу педагогіки УРЕ, заслужений діяч науки проф. С.Чавдаров: “Прошу зарахувати на посаду старшого наукового співробітника відділу педагогіки УРЕ тов. Горбунцову Т.Ю., яка працює старшим науковим співробітником Науководослідного інституту педагогіки” [10, арк.39]. 16 травня до Редакції УРЕ було відправлено листа за підписом директора Інституту органічної хімії АН УРСР акад. А.І.Кіпріанова: “Прошу зачислити ст[аршого] научн[ого] сотрудника Института органической химии АН УССР кандидата технических наук Б.Г.Савинова на должность ст[аршого] научного сотрудника по отделу химии.

Б.Г.Савинов известен мне как образованный химик с широким кругозором, автор ряда научных работ, популярных статей, брошюр и руководств научно-технического характера.

Б.Г.Савинов – большой аккуратист и это, наряду с его литературным опытом, делает его кандидатуру очень подходящей для работы над изданием Энциклопедии” [10, арк.63–63 зв].

Першого липня 1946 р. до Редакції УРЕ адресував доповідну записку старший науковий співробітник редакційного відділу “Архітектура й містобудівництво” проф. С.М.Колотов. У його письмовій заяві з’ясувалися обставини уповільненого темпу

підготовки відповідного термінологічного словника. Певні наголоси в документі навіть були подібними до “націоналістичних” декларацій: “Складання словника для УРЕ з розділу “Архітектура й містобудівництво” гальмується з-за відсутності первинного матеріалу. З питань цього відділу, як і взагалі з питань мистецтва, немає ні спеціальних енциклопедій, ні термінологічних словників. БСЭ, так само, як і інші загальні енциклопедії мало торкаються питань української архітектури й українського мистецтва. В зв’язку з цим виникає потреба запровадити додатковий етап роботи перед складанням словника” [9, арк.39].

Цей додатковий етап, на думку автора меморандуму, мав полягати в складанні картотеки слів і понять за літературними джерелами й поповненні її відповідним додатковим матеріалом. У картках, крім основних відомостей, мало бути зазначені: напрям змісту поняття або термін, джерело, орієнтовна кількість знаків. Картотека після експертної оцінки й урахування відповідних зауважень повинна була слугувати базою для другого етапу роботи – складання самого словника. На цьому етапі, на думку С.М.Колотова, “слабким місцем буде термінологія”. Тому фахівці відділу потребуватимуть лексичної консультації, що, відповідно, ускладнить роботу. З урахуванням вищенаведеного, пропонувалося запровадити диференційовані розцінки оплати праці залежно від складності роботи: друкований аркуш складання картотеки – 500 руб., складання словника – 000 руб [9, арк.39–39 зв].

6 липня 1946 р. до Редакції УРЕ звернувся з листом ректор Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка проф. В.Г.Бондарчук, він же завідувач відділу геології та географії енциклопедії, пояснюючи причини затримки дорученого йому керівництва складанням термінологічних словників з геологічних і географічних наук. Головною перешкодою в цій роботі, на його думку, була відсутність у відділі штатного працівника, який би виконував це завдання. Відтак висловлювалося побажання: “З метою прискорення складання розгорнутих словників прошу Вашого дозволу на доручення цієї роботи окремим фахівцям з оплатою по аркушах тексту, установивши ліміт їм цього у десять друк. аркушів” [9, арк.38].

Сімнадцятого липня 1946 р. доповідні записки із супровідним листом ученого секретаря УРЕ Бабенка були спрямовані членові Президії Редколегії УРЕ М.П.Бажану, який наклав резолюцію: “Згоджуюсь щодо оплати в межах, яка встановлена практикою словникової роботи в інших республіках. М.Бажан” [9, арк.37].

На думку Т.Демиденко, яка опирається на пізніше (1957 р.) свідчення тогочасного члена Редакційної колегії УРЕ Ф.Ф.Єневича, занадто активне розгортання роботи над республіканським енциклопедичним проектом на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і “автоматично, без письмового розпорядження, було припинене: принаймні жодних свідчень про це виявити не вдалося” [14, с.216].

Однак таке твердження не зовсім коректне. Принаймні звіт Вченого секретаря УРЕ М. Бабенка про роботу Редакції УРЕ упродовж 3 квітня 1946 р. – березня 1947 р. у своїй заключній частині розпочинається з такої пропозиції: “В зв’язку з постановою ЦК ВКП(б) про припинення роботи Української Радянської Енциклопедії вважаю за доцільним просити ЦК КП(б)У: 1. Видати рішення про припинення роботи робочого апарату УРЕ з 15.03.1947 р., зобов’язавши всі установи, що нижче перелічені, до цього терміну прийняти від УРЕ всі справи, бібліотеку та словники і розрахуватись з авторами. 2. Всі виготовлені словники та картотеку до них передати Академії наук УРСР для використання за вказівками ЦК КП(б)У. 3. Бібліотеку УРЕ передати бібліотеці Академії наук УРСР. 4. Робітників УРЕ надіслати, по ліквідації установи, на відповідну роботу. 5. Зобов’язати Укрполітвидав прийняти від УРЕ все листування та грошові документи [...]” [11, арк.27]. (виділення наше. – Авт.).

Отже, як видно з процитованого документа, останнє слово в українській енциклопедичній справі, принаймні 1947 р., сказав Кремль, аморфний ЦК ВКП(б) й у першу чергу особисто Й.Сталін. Маємо й конкретну дату – березня 1947 р.

Однак робота над республіканським енциклопедичним проектом тривала й після цієї рубіжної дати. Очевидно, йшлося про боротьбу впливів серед “української” партноменклатури й прагнення М.Хрущова залишити за собою останнє слово у цьому питанні.

Дев’ятнадцятого червня 1947 р. учений секретар УРЕ Ф.Бабенко “за вимогою” відділу науки Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У “для підготовки питання до засідання ЦК КП(б)У” подав пакет документів щодо утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР (проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, загальний кошторис витрат по виданнях УРЕ на 1947–рр., калькуляція видань УРЕ на 1947–рр., пояснювальна записка до штатного розкладу Інституту УРЕ, штатний розклад Інституту УРЕ, довідка про потребу приміщення для Інституту УРЕ, проект постанови ЦК КП(б)У “Про редакторів відділів УРЕ” та ін.) [2, арк.1–25].

Згідно з проектом постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У “Про утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР”, на інститут покладалася підготовча та наукова й редакційна обробка матеріалів по виданню основної, настільної енциклопедій та лексичних словників. Друк енциклопедії та словників мало забезпечувати Видавництво АН УРСР [2, арк.2].

Представницьким (за нечисленними винятками партноменклатури) виглядав і список редакторів наукових відділів УРЕ: 1) відділ марксизму-ленінізму, історії ВКП(б) і КП(б)У – К. З. Литвин; 2) відділ історичних наук – чл.-кор. АН УРСР М.Н.Петровський; 3) відділ економічних наук – акад. АН УРСР К.Г.Воблий; 4) відділ філософських наук – Ф.Ф.Єневич; 5) відділ військових наук – ген. Савков; 6) відділ юридичних наук і радянського будівництва – проф. В.Г.Бошко; 7) відділ педагогічних наук і культурного будівництва – проф. С.Чавдаров; 8) відділ мистецтва – акад. АН УРСР О.Є.Корнійчук; 9) відділ літератури – акад. АН УРСР О.І.Білецький; 10) відділ лінгвістичних наук – акад. АН УРСР Л.А.Булаховський; 11) відділ механіко-математичних наук – проф. М.М.Боголюбов; 12) відділ фізико-хімічних наук – акад. А.І.Кіпріанов; 13) відділ геолого-географічних наук – проф. В.Г.Бондарчук; 14) відділ археологічних наук – акад. АН УРСР П.П.Єфіменко; 15) відділ біологічних наук – акад. АН УРСР Д.К.Третьяков; 16) відділ медичних наук і охорони здоров’я – проф. В.П.Комісаренко; 17) відділ технічних наук, промисловості і шляхів сполучення – проф. І.Т.Швець; 18) відділ агрономічних наук і сільського господарства – чл.-кор. АН УРСР П.А.Власюк; 19) відділ архітектури і містобудівництва – акад. Академії архітектури УРСР В.Г.Заболотний [2, арк.10].

Поки що не з’ясовано, чи розглядалося питання про утворення Інституту УРЕ на засіданні ЦК КП(б)У, але робота редакції енциклопедії ще тривала до осені 1947 р. Ще план роботи редакції на жовтень 1947 р. свідчить про її функціонування у звичному режимі, але вже план на листопад 1947 р. містить пункти, які свідчать про припинення роботи й ліквідацію справ: “Підготувати до здавання майно, документацію. – Термін – /XI-47 р.”; “Підготувати до здавання бібліотеку, словники, картотеку... Термін – /XI-47 р.” [3, арк.10–11]. Останній збережений в архівах документ редакції УРЕ датується 1 грудня 1947 р. Це акт комісії з перевірки діловодства енциклопедії станом на 17 листопада 1947 р., яка була створена за розпорядженням ученого секретаря УРЕ Ф.М.Бабенка (саме йому 13 грудня 1947 р. було передано третій примірник цього документа) [4, арк.42–43].

Кремлівське рішення про припинення роботи редакції Української Радянської Енциклопедії цілком вписувалося у контекст тогочасних подій в УРСР. Й.Сталіна

дратували інформації Першого секретаря ЦК КП(б)У й Голови Ради Міністрів УРСР М.Хрущова про голод 1946– рр. у республіці. Як пригадував Микита Сергійович: “Він [Сталін] вважав, нібито я піддаюся місцевому українському впливові, що на мене чиниться такий тиск і я став ледь не націоналістом, який не заслуговує довіри” [18, с.11].

Спершу радянський диктатор, який вбачав у таких повідомленнях лише “м’якостілість”, розмірковував про необхідність “зміцнити” керівництво УРСР, але вже у лютому 1947 р. ЦК ВКП(б) “закріпив” цю думку ухвалою “Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні”. З березня 1947 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, що у ньому взяли участь член Політбюро ЦК ВКП(б) Л.Каганович й секретар ЦК ВКП(б) М.Патоличев. Обоє слухняно обрали до складу Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Пленум визнав недоцільною практику суміщення посад Голови Ради Міністрів й Першого секретаря ЦК КП(б)У, ухваливши “затвердити Першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Кагановича Л. М. з тим, що тов. Хрущов М. С. залишається Головою Ради Міністрів УРСР”. За ініціативою новообраного очільника КП(б)У розгорнулася масштабна підготовка до пленуму ЦК КП(б)У з доволі промовистим порядком денним – “Боротьба проти [українського] націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У” [19, с.84–85]. Через неповні два тижні після “другого пришествя” Л.Кагановича в Україну однією з перших жертв цієї антиукраїнської кампанії став і проект Української Радянської Енциклопедії, похований на довге десятиліття.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2, оп. 7, спр. 3. – 39 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 10. – 25 арк.
3. Там само, спр. 13. – 11 арк.
4. Там само, спр. 14. – 43 арк.
5. Там само, спр. 2096. – 68 арк.
6. Там само, спр. 2747. – 29 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3927. – 54 арк.
8. Там само, спр. 3959. – 32 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 4750, оп. 1, спр. 3. – 11 арк.
10. Там само, спр. 9. – 39 арк.
11. Там само, спр. 13. – 27 арк.
12. Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри / В. А. Гриневич // Український історичний журнал – 1991. – № 5. – С. 29–37.
13. Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) / В. А. Гриневич // Український історичний журнал – 1995. – № 3. – С. 35–46.
14. Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр. / Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215–224 (додаток “Документи”. – С. 218–224).
15. Єсельчик С. Імперія пам’яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. О. Єсельчик; [авториз. перекл. з англ. М. Климчука та Х. Чушак за ред. М. Климчука]. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
16. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
17. Про видання Української Радянської Енциклопедії: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.
18. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.] / Н. С. Хрущев. – М. : Информационно-издательская компания “Московские новости”, 1999. – Кн. 2. – 210 с.
19. Шаповал Ю. Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946–1947 рр. в Україні / Ю. І. Шаповал // Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К. : Генеза, 2001. – 560 с.

В статтє говоритя о второй попытке подготовки “Украинской Советской Энциклопедии” 1944–1947 гг., выясняются обстоятельства возникновения идеи такого издания, ход работы над проектом и причины его досрочного прекращения. Рассказывается по каким причинам была именно вторая попытка, и помешало изданию энциклопедии. Описываются совещания, встречи с руководством

государства относящегося новой версии энциклопедии. Раскрывается проблема подчинения УРЭ и ее цензурная редакция. Анализируются причины закрытия издательства и попытки продолжить работу и в дальнейшем.

Ключевые слова: “Украинская Советская Энциклопедия”, энциклопедичний проєкт, 1944 рр., Фьодар Бабенко, Николай Бажан, Дмитрий Мануильский, Лазар Каганович, Никита Хрущов.

The article deals with the preparation of a second attempt "Ukrainian Soviet Encyclopedia" 1944-'s, circumstances might the idea of this publication, current work on the project and reasons for his termination. Covers the reasons it was the second attempt, and that was the way of the publication of the encyclopedia. Describe the meeting, meeting with the state on a new version of the encyclopedia. Disclosed ur problem submission and its editorial censorship. The reasons closure publishing and attempt to continue in the future.

Keywords: “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, encyclopaedic project 1944–1947, Fedir Babenko, Mykola Bazhan, Dmytro Manuïlsky, Lazar Kaganovich, Nikita Khrushchev.

УДК 94(477) “1948 – 1953”
ББК 63.3 (4 Укр) 625

Микола Вітенко

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП ТА ОСНОВНІ НАСЛІДКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1948–1953 рр.)

У статті аналізується завершальний етап колективізації на західноукраїнських землях у 1948–1953 рр., а також висвітлюються основні соціальні зміни в середовищі українського селянства. Автор намагається окреслити коло проблем, що потребують подальшого вивчення.

Ключові слова: колективізація, колгоспи, західноукраїнські землі, трудові.

На сьогодні в Україні, незважаючи на складнощі, публікуються наукові праці присвячені найрізноманітнішим питанням вітчизняної історії ХХ ст. Однак соціально-економічні проблеми залишаються поза увагою науковців. Серед причин такої ситуації чи не головною є відсутність нової немарксистської методології досліджень соціальних та економічних явищ і процесів. Поодинокі праці з соціально-економічної проблематики виступають швидше як випадковість ніж закономірність. Вважаємо, що така ситуація потребує виправлення і нашого невеликого внеску.

Особливо актуальним є вивчення процесів колективізації в Західній Україні у повоєнні роки, адже вона радикально змінила соціально-економічне життя регіону, супроводжувалася політичними, культурними потрясіннями, терором, великими людськими та економічними жертвами, мала далекосяжні наслідки, відчутні й зараз. Актуальність проблеми посилюється сучасним станом сільського господарства України та активними пошуками шляхів його модернізації зі збереженням та покращенням соціального становища українського селянства.

Аграрні перетворення здійснювані в західних областях УРСР у 1944–1947 рр. були об’єктом досліджень небагатьох українських дослідників. Серед них можна виокремити М.Ковалю, Б.Кравченку [4; 6] та інших. Варто зауважити, що окремі історики вивчали депортаційні процеси в регіоні, боротьбу УПА, але майже не пов’язували свої дослідження із проведенням колективізації [3–5; 10]. Поодиноким винятком є докторська дисертація М.Сеньківа [12], яка однак не повністю розкриває процеси колективізації західноукраїнських земель.

Мета даної публікації полягає у формулюванні основних завдань для майбутнього вивчення останнього етапу колективізації в Західній Україні та її наслідків для регіону.

Упродовж 1944–1948 рр. були знищені більшість загонів УПА та мережа ОУН, значно зріс тиск каральних органів на селян-одноосібників. Останніх, водночас, радянська влада обклала непосильними податками. Всі ці заходи не лише сприяли масовій